

**Навчання діалогічного мовлення учнів 5-7 класів
на уроках української мови
(Методичні рекомендації)**

**Ніна ГОЛУБ,
доктор педагогічних наук, професор,
завідувач відділу навчання української
мови і літератури, Інститут педагогіки
НАПН України**

**Людмила ГАЛАЄВСЬКА,
молодший науковий співробітник
відділу навчання української мови
та літератури, Інститут педагогіки
НАПН України**

Автори методичних рекомендацій привертають увагу до одного з найважливіших аспектів навчання української мови – формування навичок діалогічного мовлення. Методичні рекомендації містять теоретичний узагальнений матеріал, що допоможе вчителю розібратися в окремих нових аспектах роботи, а також практичні поради й матеріал, корисний і цікавий для роботи з розвитку мовлення на різних уроках.

***Ключові слова:** комунікативна компетентність, діалог, діалогізація, бар'єри, навчальний простір, позитивне діалогування, комунікативний намір, висловлення, діалогічне спілкування.*

Розділ 1. Діалогічне мовлення як вид мовленнєвої діяльності

1.1. Діалогізація процесу навчання української мови (Голуб Н.Б.)

Усі наявні орієнтири сучасної освіти сходяться в одному: загальноосвітня школа має готувати не всезнайку, а людину, обізнану з укладом свого суспільства, механізмів, що в ньому діють, людину, що бачить своє місце в цьому суспільстві й готова жити і взаємодіяти в ньому.

Тож недарма комунікативна компетентність визнана у світовому освітньому просторі й в Україні як ключова, тобто життєво необхідна.

У процесі досліджень українські вчені неодноразово виявляють парадокси, одним із яких є неузгодженість запиту суспільства й організації

освіти на різних ділянках її. Україна з часу незалежності заявила про себе як про демократичну країну. У чинних державних документах задекларовано, що провідними підходами є компетентнісний, діяльнісний, особистісно орієнтований, які мають забезпечити підготовку компетентної (тобто, функційно грамотної) молодшої людини. Однак у переліку обов'язкових предметів досі так і не з'явилася риторика, названа ще давніми греками дітищем демократії. Чинні програми утверджують ідею підготовки комунікабельного, комунікативно компетентного учня, що спричиняє активізацію в роботі вчителя так званих активних й інтерактивних методів навчання, однак досі немає широкого впровадження їх у шкільну практику, а фрагментарне використання не дає сподіваного результату.

Дослідники згаданих вище підходів до навчання наголошують на важливості суб'єкт – суб'єктних, партнерських стосунків учителя й учнів, що передбачає наявність постійного діалогу. Чому сьогодні важливо говорити про діалог і не просто навчати діалогу, а навчати в умовах діалогу? Найперше, що хочеться сказати у відповідь, це те, що діалог навчає мислити, жити в колективі й діяти.

Важливість і актуальність діалогу визнавалася в усі часи, передусім у країнах з демократичним устроєм. Тому феномен діалогу досліджують настільки глибоко й багатоаспектно вчені різних галузей науки: філософії (Арутюнова Н., Біблер В., Каган М., Ясперс К.), психології (Божович Л., Виготський Л., Дрідзе Т., Леонт'єв О.М., Рубінштейн С., Давидов В.), лінгвістики (Бахтін М., Виноградов В., Земська О., Кожина М., Сєдов К., Філіппова О., Шведова Н. та ін. вчені), педагогіки (Амонашвілі Ш., Сухомлинський В., Кан-Калик В.), дидактики й лінгводидактики (Балаян А., Баранов М., Глазова О., Дейкіна А., Іпполітова Н., Ладиженська Т., Лернер І., Ляшкевич А., Михальська А., Хаймович Л., Філіппова О. та ін.).

Аналіз науково-методичної літератури засвідчує, що в лінгводидактиці розроблено системи вправ, завдання, спрямовані на формування навичок діалогічного мовлення, визначено прийоми й засоби діалогізації

монологічного мовлення, досліджено види й форми мовленнєвої діяльності у різних навчально-мовленнєвих ситуаціях, однак усі ці дослідження впроваджувалися розрізнено. Зведення їх у систему якраз і сприяло б діалогізації процесу навчання мови.

Процес навчання української мови розглядаємо як складну динамічну систему із такими компонентами: 1) організація навчального простору; 2) організація навчально-виховного процесу; 3) комунікація на різних рівнях цього процесу; 4) позашкільна комунікація. Активні учасники всередині цього процесу – учитель, учні, батьки – кожен із яких є виконавцем багатьох ролей, зумовлених обставинами ситуації. До уваги беремо такі комбінації спілкування: «учитель – учень», «учень – учень», «учень – учні», «учні – учні».

Навчальний простір набуває нового змісту й розглядається не як інформаційно-дисциплінарне, а як інформаційно-комунікативне середовище, у якому процес засвоєння знань, формування умінь, набуття досвіду являє собою спільний пошук, під час якого учні обмінюються думками, висловлюють припущення, добирають аргументи, дискутують.

Перше значення слова «діалог», що переважає у тлумачних словниках, – це «почерговий обмін репліками двох і більше людей [4, с. 179]». Ми ж за основу візьмемо таке тлумачення його: інформаційна взаємодія людей як суб'єктів, метою якої є підвищення ступеня духовної спільності чи досягнення цієї спільності [3].

Термін «діалогізація» виявляємо у тлумачному словнику із таким значенням: «Виклад літературного твору у формі діалогу [5]». У лінгводидактиці діалогізацією називаємо переосмислення навчального предмета і способів навчання його, організацію освітнього простору й навчально-виховного процесу у формі конструктивного діалогу.

Діалогізацію навчального процесу розглядаємо як систему роботи, дієвість якої забезпечують такі компоненти:

– мотивація й актуалізація кожної теми уроку;

- проблемність викладу (представлення) навчального матеріалу;
- запровадження у практику мовлення мовленнєвих жанрів;
- надання переваги груповим формам роботи;
- добір відповідних методів і прийомів;
- використання зразків діалогічного тексту позитивно налаштованого характеру;
- урізноманітнення ситуацій спілкування з метою збагачення досвіду;
- добір спеціальних методів і прийомів навчання тощо.

Запровадження діалогу має не лише важливе освітнє значення, але й суспільне. Організація діалогу за всіма канонами сприятиме формуванню довіри до результативності його й визнання його кращою альтернативою для пошуку істини. Учителю належить долати такі бар'єри:

- мовець говорить не те, що насправді думає;
- мовець формулює думки таким чином, аби потім можна було легко відмовитися;
- мовець соромиться говорити відверто;
- мовець не відчуває відповідальності за сказане;
- мовець уникає відповіді на поставлене запитання;
- мовець говорить незрозумілою співрозмовникові мовою та ін.

Виділяємо такі результативні показники на користь діалогізації:

- можливість гармонізувати в учневі раціональне й емоційне;
- свідоме сприйняття учнями сфери культури й мистецтва порозуміння;
- ефективна дія механізмів рефлексії;
- розвиток емпатії;
- відчуття рівності між учнем і вчителем;
- створення атмосфери співробітництва;
- створення передумов для розвитку критичного мислення;
- формування навичок й бажань самостійно навчатися;
- прагнення учнів до творчості, продукування творчих ідей і проектів;

- намагання осмислювати свою роль у навчально-виховному процесі;
- формування комунікативної культури;
- залучення внутрішніх ресурсів для організації комунікативної взаємодії;
- розвиток здібностей керувати власною поведінкою;
- виявлення прогалин, бар'єрів міжособистісної комунікації;
- навчання учнів розуміти один одного;
- надання можливостей для виявлення індивідуальності кожного учня;
- створення відчуття команди, командної атмосфери та інші.

Аби процес діалогізації був добре організований і виправдав очікування, варто дбати про формування в учнів таких умінь:

- *мовленнєвих* (формулювати тезу; чітко і зрозуміло висловлювати думки; переконувати; аргументувати; добирати докази й визначати порядок подання їх; аналізувати свої й чужі думки);
- *перцептивних* (слухати і чути; розуміти і сприймати невербальну інформацію (міміку, поставу, жести); проймаються почуттями, розуміти стан і відчувати переживання іншої людини (емпатія); рефлексувати);
- *інтерактивних* (налагоджувати контакт, ставити запитання, стимулювати співрозмовника; підтримувати спілкування; ввічливо комунікувати; захоплювати й приваблювати співрозмовника; керувати своїми емоціями; контролювати поведінку та ін.).

Такі переваги дають підстави для визнання одним із пріоритетних принципів – принцип діалогізації.

Яким чином реалізується діалогізація? Визначаємо такі напрями:

- наповнення змістового компонента ціннісними орієнтирами;
- орієнтування змісту предмета на життєві проблеми й конкретні ситуації;
- виявлення у знаннях і вміннях елемента соціальності;
- визначення перспективи знань тощо.

Одним із недоліків шкільного навчання мови донедавна, та почасти й нині є зведення його до вивчення мінімізованого академічного курсу сучасної української літературної мови, у результаті чого ці знання, як рояль у квартирі, жильці якої не навчені грати на ньому.

Психологи пов'язують ефективність спілкування із тим, наскільки глибоко партнери залучені до цього процесу. Отже, одним із важливих завдань учителя – захоплення учнів діалогом. Діалогізація процесу навчання мови сприятиме відчуттю краси слова, доречності його, дієвості, впливовості, глибини тощо. Важливою ознакою діалогічної взаємодії є наявність (потреба) слухача й емоційно-інтелектуального ставлення його до повідомлення.

Головний закон діалогічного спілкування – закон зворотного зв'язку, що виявляється у зосередженні уваги на співрозмовникові, активне слухання, або реагування на сказане співрозмовником.

Дослідники виділяють такі прийоми, що сприяють ефективній діалогізації: комплімент, посмішка, звернення до співрозмовника на ім'я, звернення з проханням, звернення з пропозицією, прийняття думки співрозмовника, похвала, що позитивно впливають на емоційну атмосферу у колективі.

Дієвим механізмом вважають практикування мовних штампів на перших етапах діалогізації, зокрема на етапі рефлексії:

- Я усвідомив..
- Я дізнався...
- Я навчився...
- Я розв'язав...
- Я відчув...
- Я відкрив для себе...
- Я відкрив у собі...
- Я зміг проаналізувати...
- Я доповнив...

Відчутною проблемою є невміння ставити запитання. Учитель має демонструвати типологію запитань, що урізноманітнює пізнавальну діяльність, сприяє пошуку істини, допомагає долати страх і невпевненість учнів. Традиційно вчитель ставить запитання, відповіддю на які є

- відтворене правило, визначення;
- уточнення поняття, правила;
- підтвердження правила прикладами;
- виявлення суперечностей;
- виявлення неточності, логічної помилки;
- висунення гіпотези;
- пропонування варіантів розв'язання проблеми;
- виявлення причинно-наслідкових зв'язків.

Що різноманітнішими й несподіванішими будуть запитання, то більшими будуть інтерес і активність учнів.

Ефективним прийомом є активізація у вжитку реплік типу «Я – повідомлення» і «Ти – повідомлення», що «приживаються» в освітньому просторі як результат психологізації його. Саме вони «дають змогу учням відчувати себе в центрі позитивної уваги однолітків, створюють емоційне тло, сприяють профілактиці емоційних тисків, що виникають через високу інтелектуалізацію життя учнів чи студентів, мотивованих на навчальні досягнення [1]».

Л. Гавриліна пропонує такі зразки Я-повідомлень: «Коли я тебе слухав, згадав, зрозумів, переосмислив, дізнався», «Коли я тебе слухав, відчув справжню естетичну насолоду, тому що...», «Коли я тебе слухав, зрозумів, що мені важко зробити перехід від вступу до...», «Я дякую тобі за те... [1]».

Можна додати такі: «Коли я тебе слухав, у моїй уяві постали...», «Коли я тебе слухав, у мене виникла ідея...», «Коли я тебе слухав, виникло бажання...», «Я зробив висновок із твого виступу, що...».

Приклади Ти-повідомлень: «Як добре ти проілюстрував...», «Настільки ж тонко сформульована твоя думка...», «Який гарний перехід ти зробив

від...», «Ти був таким упевненим, коли...», «Ти був настільки захоплений своєю темою, коли...» і подібні.

Діалогізація передбачає особливу діяльність учителя, реалізовану в текстах, формах, методах і прийомах навчання й виховання, мовних і позамовних засобах. Одним із кроків до створення ефективного навчального середовища є запровадження різних форм організації навчання. Аби учень формувався і розвивався як колективний гравець спочатку в навчальній, а на майбутнє – у професійній діяльності, учителю варто практикувати *парну форму* (передбачає комунікативну взаємодію двох учнів, що виконують під керівництвом учителя конкретне завдання); *групову форму* (передбачає формування груп із трьох-десяти учнів для ефективної взаємодії у процесі засвоєння, пошуку чи аналізу інформації, формування практичних умінь і навичок під керівництвом учителя); *колективну форму* (передбачає організоване вчителем самонавчання учнівського колективу).

Дослідники звертають увагу на такі нюанси формування кількості груп:

1. Робота в парі передбачає взаємодію учнів як співавторів у розв'язанні спільного завдання, підготовці творчого проекту; сприятливим є інтерв'ювання (один учень добирає запитання, інший – готує відповіді); почергове переказування тексту. Перевагою такої маленької групи є неможливість ледарювання і сперечання; навпаки, учні активно набувають досвіду кооперування.

2. Аби продуктивною була робота трійки, варто не допустити ситуації, коли двоє «дружать» проти третього. Кожен член трійки повинен мати свої завдання, що перевіряються у визначеній учителем послідовності. Можливий варіант, коли один учень виконує функції консультанта чи контролера. Перевага: можливість виявлення схильності до лідерства.

3. Особливістю навчального «квартету» є можливість обирати собі партнера і працювати двома парами. Перевагою є поява ситуації змагальності.

4. Оптимальним складом учені вважають п'ять учасників (навчальна «зірочка»), оскільки з'являється можливість ввести нові ролі, виконуючи які, учні долучаються до продуктивного спілкування, співробітництва. Йдеться про такі ролі: «організатор» (командир групи, допомагає вчителю організувати роботу, слідкує за процесом, визначає послідовність дій тощо), «ініціатор» (допомагає у пошуку потрібної інформації, ділиться своїми знаннями, висловлює аргументи, запалює учнів емоційно), «реєстратор ідей» (фіксує роботу групи, записуючи висловлення й пропозиції, групує, шукає зв'язки між ними, робить підсумок і виголошує висновки), «деструктор» (скептик, що піддає сумніву, вимагає пояснень, заплутує інших, провокує на пошуки нових доказів), «контролер» (контактує з учителем, одержує від нього «секретні» контрольні запитання, перевіряє, як учні засвоїли інформацію чи виконали завдання) [2, с. 215-217].

Діалогізація передбачає розширення жанрового репертуару учнів. Крім діалогічних жанрів є потреба залучати так звані жанри «у відповідь» чи жанри-реагування. Зокрема йдеться про «подяку» як жанр у відповідь на прохання, співчуття, комплімент, пораду тощо; «відмову» як відповідь на прохання та ін.

Окремої уваги на кожному уроці заслуговують зразки текстів позитивного діалогування. Наприклад:

Текст №1. Письменник сидів на звичному місці і щось знічев'я записував.

– Вітаю майстра слова.

– Вітаю майстра діла, – відповів письменник, ховаючи серветку до кишені.

– Над чим працюєте?

– Над собою.

– Даруйте за безглузде запитання.

– Пусте, я звик, що більшість запитань ставлять для годиться. А котрі серйозні, то на них немає відповіді.

– Як Вам пишеться?

– Погано. Коли вже знаєш, як не треба писати, то писати дуже важко. У коли пишеш мало, писати треба гарно. А це теж важко... *(М. Дочинець, Лис у винограднику)*.

Текст №2. Підбіг хлопчак з хитрими, нахабними очима.

– Дядьку, дайте п'ятдесят копійок.

– А чому саме п'ятдесят?

– А хіба Ви дасте гривню?

– Дам і більше, як заробиш. Руку опусти. Коли просять, не простягають руки, та ще й брудні. Тоді не так соромно, якщо не дадуть. А щоб не було соромно ніколи, гроші заробляють.

– А що я можу робити? – хлопець скорчив кумедну гримасу.

– Купиш мені газет. Усі, які є місцеві.

Малий затис п'ятдесяту в руці, але рушити не поспішав.

Чоловік за столиком відсторонено пив чай, не звертаючи більше на нього уваги.

– А Ви не боїтеся, що я Вас обдурю і не вернуся з газетами?

Чоловік скинув на нього очі. Голос його звучав рівно і лагідно, але зі сталевим акцентом:

– Що? Це я маю боятися? Та ні, боятися має той, хто обдурює. Раз обдуриш когось, удруге. Втретє обдурять тебе. Далі й сам себе обдурюватимеш, і пропадеш, як сіль в окропі. І будуть витирати об тебе ноги і переступати, як шолудивого пса. Затям це собі й іди, бо я чекаю на газети *(М. Дочинець. Лис у винограднику)*.

Текст №3. Артем озирнувся навколо, не знаючи, куди себе подіти. На майданчику біля гойдалок бавилися діти, на лавочці сиділо дівчисько, що минулого тижня переїхало сюди з батьками на нову квартиру поверхом вище... Кілька разів він бачив її мимохідь, коли вона гуляла разом з мамою,

тримаючись за її руку. Схоже, вона була його ровесницею. «Якась тюхтійка, – подумав Артем, – одразу видно, мамусина донечка». Таких дівчат Руслан називає нецікавими занудами...

«Який нещасливий день, дарма що світить сонце», – подумав спересердя. Присів на лавку, витягнув мобільник і заходився шукати, кому б зателефонувати з друзів. Поряд сиділо те дівчисько, мамусина донечка-тюхтійка... З навмисною байдужістю навіть не глянув у її бік, так, наче її поруч і не було.

– Вибачте, а ви хто? – раптом заговорила вона.

– Що? – з презирливим подивом перепитав Артем. До нього ніхто не звертався на «ви». Крім того, дівчисько те могло б принаймні повернутися в його бік, а не гонорово дивитися поперед себе. Така зарозумілість його зачепила, і він уже хотів було сказати їй щось образливе, та стримався і тільки буркнув:

– А тобі що до того, хто я?

– А я вже знаю, – усміхнулась вона.

– І хто ж я такий? – спитав уже трохи м'якше.

– Ти живеш поверхом нижче, а щойно кликав якогось Микиту. А вчора ти намагався зробити на гойдалці «сонечко», але впав. Я впізнала по голосу. Її відповідь здалася йому дивною, а коли вона згадала про його спробу зробити «сонечко», він почервонів.

– Така тепла весна, а як воно навколо? – спитала дівчина.

– Як це? – не зрозумів Артем.

– Розкажи, як воно тут, коли весна? Я ще зовсім не знаю цього двору.

– Та як, як... Хіба сама не бачиш? – знову буркнув.

– Не бачу... – промовила, трохи винно посміхнувшись і знову дивлячись повз нього.

Аж тепер хлопець помітив той дивний блиск у її очах, такий яскравий і гарний, ніби сонце купалося в них, і враз розгубився від раптового здогаду: вона сліпа!... А він, дурень, вважав її тюхтійкою... (О. Сайко).

Зразком позитивного діалогування може бути, наприклад така історія:

На сірому вологому тротуарі сидів понурий незрячий чоловік, у капелюсі якого виднілася картонна табличка із проханням про допомогу. Бажаючих відгукнутися сьогодні було небагато.

Та ось підійшла дівчина, нахилилася до капелюха і ... ні, не поклала до нього нічого, а взяла картонку і з іншого боку щось покvapливо написала. Невдовзі перехожі все частіше почали зупинятися біля чоловіка...

Вона всього лиш змінила напис «Я сліпий, допоможіть, будь ласка!» на «Сьогодні прекрасний день, та я не можу побачити його...». Коли незрячий чоловік запитав дівчину, що ж вона зробила, та відповіла «Я написала те саме, тільки іншими словами...». Отже, зміни слова – і ти побачиш, як зміниться світ довкола тебе! (З Інтернету).

На підтвердження тези щодо ефективності процесу діалогізації процесу навчання української мови наведу цитати із книги відомої у світі й успішної людини:

1. Найголовніше, чого я навчився у школі, – це вміння спілкуватися з людьми й висловлювати свої думки.

2. У вас можуть бути блискучі думки, але якщо ви не вмієте донести їх до тих, хто вас оточує, то навіть найкращі мізки вам не допоможуть. Коли вам чотирнадцять років, то що може так удосконалити ваші навички ведення дискусії, як не обстоювання обох протилежних поглядів на скасування смертної кари?

3. Я вирішив, що на голову вищий своїх приятелів, і задер носа. Тоді я ще не знав того, що знаю зараз: найголовніше – це спілкування з людьми.

4. Багато років по тому, коли мої діти мене запитали, який курс навчання їм обрати, я відповів, що немає нічого кращого, ніж традиційна гуманітарна підготовка.

5. Формальне навчання може дати вам силу-силенну знань, та багато навичок, необхідних для життя, кожному доведеться набувати самостійно.

6. Якщо ви хочете досягти успіхів у цьому бізнесі, необхідно проїнятися духом командної роботи.

7. Чарлі Бічем, регіональний менеджер..., говорив: «Єдина риса, властива тобі як людській істоті, – це здатність міркувати, це твій здоровий глузд!».

8. Єдиний шлях мотивації людей – це спілкування з ними.

9. І все ж мені дуже хотілося б знайти такий інститут, де людей учили б слухать.

10. Я виявив, що найкраща мотивація полягає в тому, щоб люди знали загальний план дій і відчували себе повноцінними гравцями.

11. Якщо ти хочеш, аби твої гравці стали командою, треба навчити їх турбуватися один про одного... Багато хто це називає командним духом.

12. Найкращі ідеї народжуються у ході спілкування керівників різного рівня і різних підрозділів. Ця думка знову повертає нас до важливості командної роботи й міжособистісного спілкування.

13. Я люблю брати на себе відповідальність. Якщо я впорався – нагороджуйте мене, якщо ні – готовий відповідати.

Цитовані рядки взяті з книги «Кар'єра менеджера» відомого американського промисловця і підприємця у галузі машинобудівництва, президента [Ford Motor Company](#) і голови правління корпорації [Крайслер](#) – Лі Якокки [6].

Важливість гарної освіти у наш час зростає. В усіх сферах превалює попит на освічених, а не просто дипломованих фахівців. Отже, утвердження у практиці сучасної школи пріоритету діалогу сприятиме оптимізації навчального процесу, актуалізації знаннєвого й поведінкового компонентів, регуляції емоційного показника і формуванню справді активної, ініціативної, відповідальної й мислячої особистості. Аналіз наукових праць дає підстави для такого висновку: діалогічне спілкування – це спілкування за певними правилами, із урахуванням принципів, і потребує воно певних емоційних й інтелектуальних ресурсів.

Сьогодні в результативній частині процесу навчання треба говорити не про те, скільки учень засвоїв, а про те, якою людиною він став у результаті освоєння цих знань. Чи став він відповідальним, активним, ініціативним, комунікабельним, чи властиві йому почуття емпатії, самокритики, чи спроможний аналізувати й фільтрувати часом убивчі потоки інформації, чи може протистояти викликам суспільства, чи не зникло бажання вчитися протягом життя.

Література

1. Гаврилина Л.К. Диалог как необходимая составляющая коммуникативной подструктуры учебных занятий / Л.К. Гаврилина // Современные проблемы науки и образования. Педагогические науки. – 2007. – №4. – С. 47-50.
2. Голованова Н.Ф. Общая педагогика: учебное пособие для вузов / Н.Ф. Голованова. – СПб.: Речь, 2005. – 317 с.
3. Каган М.С. О педагогическом аспекте теории диалога / М.С. Каган // Диалог в образовании: сб. матер. конф. – Серия «Symposium». – Вып. 22. – СПб.: Санкт-Петербургское философское общество, 2002. – [Электронный ресурс] Режим доступа: http://anthropology.ru/ru/texts/kagan/educdial_26.html.
4. Новейший психолого-педагогический словарь / сост. Е.С. Рапацевич ; под общ. ред. А.П. Астахова. – Минск: Современная школа, 2010. – 928 с.
5. Новий словник української мови у 3-х томах. Вид. друге, випр. – укл. В.В. Яременко, О.М. Сліпущко. – К.: АКОНІТ, 2004. – 927 с.
6. Якокка Л. Карьера менеджера / Л. Якокка (с У. Новаком) ; пер. с англ. С.Э. Борич. – 3-е изд. – Мн.: Попурри, 2007. – 544 с.

1.2. Особливості діалогічного мовлення (Галаєвська Л.В.)

Діалогічне мовлення характеризується певними психологічними й лінгвістичними особливостями, без урахування яких діалог не може бути успішним, результативним. Розглянемо окремі з них.

Процес спілкування передбачає наявність щонайменше двох учасників.

Діалог, за визначенням психологів, – це «форма усного спілкування, у якому реалізується говоріння і слухання», «процес взаємного спілкування, коли репліка одного учасника змінюється реплікою у відповідь іншого, тобто відбувається постійна зміна ролей: мовець – слухач [2, с. 145-146]».

Учені визначають різні ключові слова тлумачення терміна «спілкування»: «спосіб внутрішньої організації й внутрішньої еволюції суспільства», «особливий вид діяльності» (Леонтьєв О.О.), «неодмінний атрибут людської діяльності» (Архангельський Л., Афанасьєв В., Дубровський Д.) «особлива і специфічна форма взаємодії» (Ломов Б.), «взаємодія і взаємовплив» (Куніцина В.) та ін.

З огляду на психологічну й соціальну важливість діалогічного спілкування привертаємо увагу до різних аспектів його. Аби процес спілкування мав бажаний результат, був продуктивним, психологи радять звертати увагу на такі компоненти його: комунікативний намір (мета), потреба у спілкуванні, предмет спілкування, засоби спілкування, продукт спілкування. Наявність таких компонентів дає підстави вважати спілкування важливим фактором формування особистості.

Комунікативний намір розглядаємо як рішення мовця про те, кому і з якою метою він адресує свої висловлення; конкретну мету, яку ставить перед собою мовець у процесі спілкування (поінформувати, закликати, заперечити, розважити, засудити, схвалити, переконати тощо). Ефективність діалогу значною мірою залежить від того, чи збігається власне розуміння наміру із прагненням до розуміння намірів свого співрозмовника.

Предметом мовленнєвої діяльності є «думка як форма відображення предметів і явищ реальної дійсності у взаємозв'язках і відношеннях [2, с. 157]». Психологи розмежовують предмет продуктивних і рецептивних видів мовленнєвої діяльності. Так, предметом продуктивних видів (говоріння, письмо) є «власна думка мовця як відображення різноманітних зв'язків і відношень предметів і явищ реального світу», предметом рецептивних (слухання, читання) – «чужа думка, думка мовця [2, с. 157]».

Аналіз праць учених (Рубінштейна С., Лісіної М., Божович Л., Марісової Л. та ін.) засвідчує різну кількість комунікативних потреб, а саме: в іншій людині і взаємодії з нею, намагання пізнати й оцінити інших людей, в самооцінюванні й самопізнанні, в нових враженнях, у емпатії, в турботі й підтримці з боку інших, у наданні допомоги іншим, в налагодженні зв'язків, в обміні знаннями, досвідом, у нових враженнях, у задоволенні органічних потреб, в отриманні інформації, в контакті з іншими людьми тощо.

Вчасно сформовані потреби допомагають дитині розвиватися й удосконалюватися не замикаючись в собі, а бути відкритою до взаємодії. За висновками А. Волкової, саморозкриття виконує такі функції: емоційного розвантаження (є потреба розповісти іншому про свої почуття, тривоги), усвідомлення власних почуттів (є можливість прояснити власні погляди, думки, настанови, почуття), коригування самосприйняття, формування враження (дає змогу створити образ людини, що потребує поради, підтримки чи образ упевненої в собі людини), впливу на розвиток стосунків.

Учителю важливо формувати в учнів усвідомлення спілкування як цінності. Для цього необхідно знати, які функції й цілі спілкування, критерії ефективності діалогічного спілкування тощо.

Цілі спілкування, на думку Є. Ільїна, можуть бути функціональними й об'єктними. Зокрема, функціональні, це такі:

- надання допомоги іншій людині;
- отримання допомоги;
- пошук партнера для діалогу, спільної гри, діяльності тощо;
- пошук людини, яка тебе зрозуміє, поспівчуває, похвалить, емоційно відгукнеться;
- самовираження (спілкування з тими, хто дасть можливість проявити силу, розум, здібності й уміння);
- залучення іншого (інших) до своїх чи загальнолюдських цінностей (виховання, навчання);
- зміна думки, наміру, поведінки іншої людини [1, с. 34].

Відповідно до змісту спілкування виділяють такі функції його:

- *інформаційну* (передавання/прийом інформації, знань, умінь);
- *експресивну* (розуміння переживань, емоцій один одного, зміна емоційних станів);
- *регулятивну* (спільний вплив партнерів один на одного з метою зміни чи збереження поведінки, активності, стану, ставлення);
- *соціального контролю* (регламентування поведінки й діяльності за допомогою групових і соціальних норм шляхом використання позитивних (схвалення, похвала) чи негативних (несхвалення, осуд) санкцій);
- *соціалізації* (формування вмінь діяти в інтересах колективу, розуміти інтереси інших людей, виражати доброзичливість) [1, с. 35].

Кожна з названих функцій має свої специфічні мовні засоби та є домінантною у відповідному типі діалогу.

Діалогічне мовлення завжди вмотивоване. Проте в умовах навчання мотив сам по собі виникає далеко не завжди. Отже, необхідно створити умови, за яких у школярів з'явилося б бажання та потреба щось сказати, передати почуття, тобто, за пропозицією К. Станіславського, слід поставити їх у «запропоновані обставини». Крім того, сприятливий психологічний клімат на уроці, доброзичливі стосунки, зацікавленість у роботі сприятимуть вмотивованості діалогічного мовлення.

Діалогічне мовлення, як і монологічне, характеризується зверненістю. Спілкування, як правило, проходить у безпосередньому контакті учасників, що добре обізнані з умовами в яких відбувається комунікація. Діалог передбачає зорове сприйняття співрозмовника й певну незавершеність висловлювань, що доповнюються позамовними засобами спілкування (мімікою, жестами, контактом очей, позами співрозмовників). За допомогою їх мовець виражає свої бажання, сумніви, жаль, припущення.

Однією з найважливіших психологічних особливостей діалогічного мовлення є ситуативність його. Ситуативним діалогічне мовлення є тому, що часто його зміст можна зрозуміти лише з урахуванням тієї ситуації, в якій

воно здійснюється. Ситуацію відносять до зовнішніх факторів спілкування, вона визначає і характер спілкування, і ефективність його.

Навчальні комунікативні ситуації створюються на уроці за допомогою вербальних і різних невербальних аудіовізуальних засобів. Вони мають стимулювати до діалогічного спілкування, викликати інтерес до участі у спілкуванні, бажання найкраще виконати завдання.

Характерною особливістю діалогічного мовлення є його емоційна забарвленість. Мовлення, зазвичай, емоційно забарвлене, оскільки мовець передає свої думки, почуття, ставлення до того, про що йдеться. Це виражається шляхом добору лексико-граматичних засобів, у структурі реплік, в інтонаційному оформленні тощо. Справжній діалог містить репліки подиву, захоплення, оцінки, розчарування, незадоволення та інше.

Іншою визначальною рисою діалогічного мовлення є його спонтанність. Відомо, що мовленнєва поведінка кожного учасника діалогу значною мірою зумовлюється мовленнєвою поведінкою партнера. Саме тому діалогічне мовлення, на відміну від монологічного, неможливо спланувати заздалегідь. Обмін репліками відбувається досить швидко, і реакція вимагає нормального темпу мовлення. Це й зумовлює спонтанність, непередбачуваність мовленнєвих дій, потребує досить високого ступеня автоматизму та готовності до використання мовного матеріалу.

У діалозі широко вживаються «готові» мовленнєві одиниці. Їх називають «формулами», «шаблонами», «кліше», «стереотипами». Вони використовуються для висловлення подяки, обміну привітаннями, поздоровленнями, для привертання уваги співрозмовника на початку розмови, для підтвердження або коментування почутого тощо. «Готові» мовленнєві одиниці (словосполучення, цілі фрази) надають діалогу емоційності.

Таким чином, варто говорити про інформаційний й емоційний аспекти мовлення. Зокрема, ознаками інформаційності є розбірливість висловлювань, зрозумілість, змістовність (наявність нової інформації порівняно з наявною у

співрозмовника чи слухача), визначеність висловлень (забезпечується яким предметно-поняттєвим змістом, достовірністю інформації), упорядкованість висловлень (структурна організація, послідовність, логічна послідовність) [1, 47].

Емоційну сторону мовлення пов'язують із передаванням почуттів і ставлення мовця до того, про що він говорить.

Будь-який діалог складається з окремих взаємопов'язаних висловлювань. Такі висловлювання, межею яких є зміна співрозмовника, називаються реплікою. Репліка є першоелементом діалогу. Репліки бувають різної протяжності, але тісно пов'язані одна з одною за своїми комунікативними функціями, структурно та інтонаційно. Найтісніший зв'язок має місце між суміжними репліками. Сукупність реплік, що характеризується структурною, інтонаційною та семантичною завершеністю, називають діалогічною єдністю (ДЄ). Діалогічна єдність є одиницею навчання діалогічного мовлення.

Перша репліка діалогічної єдності є завжди ініціативною (її називають ще реплікою-спонуканням). Друга репліка може бути або повністю реактивною (інакше – залежною, або реплікою-реакцією), або реактивно-ініціативною, тобто включати реакцію на попереднє висловлювання й спонукання до наступного.

Отже, аби оволодіти навичками діалогічного спілкування, учні мають навчитися такого:

- 1) починати розмову, використовуючи ініціативну репліку;
- 2) правильно й швидко реагувати на ініціативну репліку співрозмовника реактивною реплікою;
- 3) підтримувати бесіду, тобто з метою продовження розмови вживати не суто реактивні, а реактивно-ініціативні репліки;
- 4) залежно від функціонального взаємозв'язку реплік у діалозі виділяти різні види діалогічної єдності.

Виділяють такі види діалогічних єдностей: повідомлення–повідомлення; повідомлення – запитання; повідомлення – спонукання; спонукання – згода; спонукання – відмова; спонукання – запитання; запитання – відповідь; запитання – контр запитання; привітання – привітання; прощання – прощання; висловлювання подяки – реакція на подяку.

Діалогічне мовлення має двосторонній характер. Спілкуючись, співрозмовник виступає то в ролі мовця, то слухача, який повинен реагувати на репліку партнера. Іншими словами, обмін репліками не може здійснюватися без взаємного розуміння, що відбувається через аудіювання. Отже, володіння діалогічним мовленням передбачає володіння говорінням й аудіюванням, що передбачає двосторонню мовленнєву активність й ініціативність.

Продуктом спілкування є висловлення, текст. Важливим компонентом є результат спілкування, що може виражатися по-різному: для рецептивних видів мовленнєвої діяльності це розуміння чи нерозуміння, а для продуктивних – реакції (вербальні/невербальні) інших людей на висловлення як продукт.

Важливе значення має мовна організація змістового компонента діалогу. Йдеться про структуру й по черговість реплік, добір лексичного матеріалу, дотримання стилю мовлення тощо.

Для будь-якого спілкування важливе значення має правильна організація мовних засобів, що досягається знанням теорії різних розділів мовознавства й відповідними вміннями:

- фонетики й орфоєпії (вимова звуків, наголошування слів, логічний наголос, інтонування);
- лексики і фразеології (добір і використання слів і фразеологічних сполук відповідно до їхніх значень, урізноманітнення мовлення синонімами тощо);

- морфології (правильне творення граматичних форм і використання варіантів);
- синтаксису (побудова реплік; речень згідно із правилами граматики; урізноманітнення мовлення різними синтаксичними конструкціями);
- стилістики (відповідність лексико-граматичного матеріалу ситуації й намірам спілкування).

За висновками психологів, аби «мовлення було ефективним засобом спілкування, йому мають бути притаманні дві групи характеристик. До першої належать ті, що роблять мовлення правильним з точки зору лексики (словникового складу), фонетики (звуків, із яких складаються слова), вимови, побудови фраз, уникнення неточних і непотрібних слів (слів-паразитів), провінціалізмів (слів, що вживають лише в певній місцевості) і вульгаризмів, грубих, неприємних для співрозмовника слів і виразів... Ефективність залежить і від того, наскільки партнери глибоко залучені до спілкування [Льїн, 47-48]».

З огляду на зазначене, в учнів необхідно розвивати вміння ініціативно розпочинати діалог, реагувати на репліки співрозмовника та спонукати його до продовження розмови.

Література

1. Ильин Е.П. Психология общения и межличностных отношений / Ильин Е.П. – СПб.: Питер, 2012. – 576 с.
2. Осваиваем социальные компетентности / под ред. И.А. Зимней. – М.: МПСИ; Воронеж: МОДЭК, 2011. – 592 с.

Авторы методических рекомендаций привлекают внимание к одному из важнейших аспектов обучения украинскому языку - формирование навыков диалогической речи. Методические рекомендации содержат теоретический обобщенный материал, который поможет учителю разобраться в отдельных новых аспектах работы, а также практические советы и материал, полезный и интересный для работы по развитию речи на различных уроках.

Ключевые слова: коммуникативная компетентность, диалог, диалогизация, барьеры, учебное пространство, положительное диалогирование, коммуникативное намерение, высказывания, диалогическое общение.

The authors of guidelines draw attention to one of the most important aspects of teaching Ukrainian – the skills of dialogical speech. Guidelines contain general theoretical material that will help the teacher understand some aspects of the new and practical advice and material, useful and interesting for the development of speech in different classes.

The process of teaching Ukrainian authors viewed as a complex dynamic system with the following components: 1) the organization of educational space; 2) organization of educational process; 3) communication at different levels of the process; 4) extracurricular communication. Active participants in this process - the teacher, students, parents – each of which implements many roles due to the circumstances of the situation. Attention to take such a combination of communication, «teacher – pupil», «student – student», «students – students», «students – students».

New content becomes the learning space, the authors recommend seeing it not as a disciplinary information as well as information and communication environment in which the process of learning, skills formation, gaining experience is a common search in which students exchange ideas, suggest Clip argument, debate.

Keywords: communicative competence, dialogue, dialohizatsiya, barriers, educational space dialohuvannya positive, communicative intent, expression, dialogical communication.